դարձակ գեֆթերներում[26] արձանագրված բոլոր հացահատիկներից և բերքերից գանձվող շարիաթական ու սովորութային հարկերը[27], բենաքի, մյուլերրեդի, բաղհավայի և հողի թափուի հարկերը[28], ինչպես նաև [այդ գյուղերի] սահմաններում գտնվող հողերը, արոտավայրերը և խոտհարքները, նաև դրանց կից եղած վայրերը, շենքերը և ավերակները, մարգագետիններն ու անմշակ վայրերը, «ինչ որ հիշված է կամ չի հիշված, ինչ որ գրված է կամ չի գրված» [բոլորը] շնորհեցի [Նեսուհ փաշային] իբրև սեփականություն և [դրանց] կալվածագիրը տալով, հրամայեցի, որ վերոհիշյալ գյուղերի վրա, վերևում նշվածի համաձայն, [Նեսուհ փաշան] անձնական կալվածքի և սեփականության իրավունք ունի, կարող է տիրանալ իր ցանկացած ձևով, եթե ցանկանա՝ կծախի, եթե ուզենա՝ կարող է ուրիշին նվիրել, եթե նպատակ ունենա, կարող է վակըֆի տալ։ Այդ մասին իմ սուլթանական գերդաստանը, նրա ճյուղերն ու գլխավորները, իմ նվիրական խալիֆայության հետնորդներն ու հաջորդները, Դիվանի բարձրաշնորհ վեքիլները, այանները, էմիրները, կալվածների դեֆթերդարները և այլ անձինք, բարձրաստիճան ու հասարակ մարդիկ արգելք չլինեն, չխանգարեն և ոչ մի կերպ չմիջամտեն։ Եթե որևէ մեկը [այս հրամանը] փոփոխի, խախտի կամ ջնջի, թո՛ղ հանցավոր ճանաչվի բարձրյալն Աստծու առաջ։ Թո՛ղ այդպես գիտենան։ Այս կալվածագրի բովանդակությունն ու անունները հաստատվեցին իմ փառավոր նշանով՝ փադիշահական թուղրայով։ Թո՛ղ վստահեն բարձր նիշանին[29]։

(հատ. II, էջ 283—285)

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ-ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շանի Զագեն իր տարեգրային դեպքերի շարքում բավականաչափ նյութեր է տալիս նաև XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի Թուրքիայի և նրա ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական դրության մասին։

Անհրաժեշտ է նշել, որ տարեգիրը այդ հարցերը շոշափում է ոչ թե երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի իր կատարած ուսումնասիրությունների կամ դիտումների հիման վրա, այլ որպես արքունական-պետական տարեգիր, որի պարտականությունն էր «պատմության» տարեգրություններում նշել փադիշահական բոլոր հրամանագրերն ու կարգադրությունները, տալ նրանց պատճենը նույնությամբ։

Հատկանշական է, որ Շանի Զագեն, ի տարբերություն նույն ժամանակի պատմագիր-տարեգիր Ջեվդեթ փաշայի, կարծեք թե ձեռնպահ է մնում իր կարծիքն ու տեսակետները հայտնելու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերի մասին։ Մինչդեռ պատմագիր-տարեգիր Ջեվդեթ փաշան, գրեթե միշտ, վերլուծելով պետական-քաղաքական և տնտեսական-կենցաղային

բազմատեսակ հարցերը, տալիս է իր սեփական կարծիքը, որը անշուշտ, միշտ չէ, որ ճիշտ է և ընդունելի։

Շանի Զադեից թարգմանաբար բերված են թվով 7 նյութեր, որոնք, ըստ բովանդակության, կարելի է բաժանել երկու մասի։

1. Ֆինանսական-գրամական և տնտեսական միջոցառումներ, որոնք պետության և ժողովրդի համար ունեին բացառիկ կարևոր նշանակություն։

2. Կենցաղային (բնակարան, հագուստ) միջոցառումներ, որոնք բնորոշ են երկու տեսակետից. ա) փադիշահական ֆերմանով որոշվում և հաստատվում է մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների նկատմամբ Օսմանյան երկրում նույնիսկ բնակարան կառուցելու գործում կիրառված խտրականությունը և բ) օսմանյան կառավարության և մասնավորապես սուլթանական արքունիքի ֆանատիզմն ու խիստ պահպանողական վերաբերմունքը դեպի առաջադիմական քայլերը և նորաձևությունները հագուստի, արդուզարդի նկատմամբ։ Սուլթանը հատուկ ֆերմանով փորձել է արգելակել ժողովրդի լավ, գեղեցիկ և կոկիկ հագնվելու ձգտումը։

ԴՐԱՄԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տարեգիր Շանի Զադեն 1224 (1809) թվականի դեպքերից հիշատակում է նաև այդ ժամանակի դրամական միավորների և շրջանառության մեջ եղած դրամների մասին՝ «Դրամի կարգավորումը» վերնագրով հատվածում։

Արքունական փողերանոցում (զարբխանե) կտրված տարբեր տեսակի ոսկիների (ալթուն) գինը գնալով բարձրանում է, իսկ ներկայումս փողերանոցից [ոսկիները] բաց են թողնվում հին գներով և պետությունը վնաս է կրում։

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ ոսկիները ժողովրդի մեջ վաճառվում են բարձր գներով, իսկ դրամի արժեքի կարգավորումը պատճառ պետք է լինի, որ Աստծու ծառաները[1] [ժողովուրդը] վնասի չենթարկվեն։ Թե՛ պետությանը վնաս չպատճառելու և թե՛ Աստծու ծառաներին վնասից զերծ պահելու նպատակով, անհրաժեշտ համարվեց հատուկ որոշում ընդունել այս մասին։ Այդ պատճառով Շահնշահի [սուլթանի] հրովարտակով Շեյխ-ուլ-իսլամության դիվանում մի քանի անգամ գումարված խորհրդակցական մեջլիսում քննության առնվեց այս հարցը և միաձայն որոշվեց, որ տարբեր տեսակի ոսկիները գնվեն և վաճառվեն հետևյալ գներով.

Ներկայումս շրջանառության մեջ եղած, «յալդրզլի ոսկին» պետք է արժենա տասը ղուրուշ, «մաջար ոսկին»՝ իննը և կես ղուրուշ, «ֆընտըք ոսկին»՝ իննը ղուրուշ, սրա քառորդը արժե հարյուր փարա, Ստամբուլի «զերրի մահբուբեն»՝ վեց և կես ղուրուշ, իսկ նրա կեսը՝ երեք ղուրուշ, «եգիպտական մահբուբեն»՝ հինգ և կես ղուրուշ, իսկ կեսը՝ հարյուր տաս փարա։

Օրինական համարելով փողերանոցի գները շրջանառության գների հետ համաձայնեցնելու գործը, Շեյխ-ուլ-իսլամության կողմից այս առթիվ տրվեց նվիրական ֆեթվա, որպեսզի առևտուրը կատարվի հրամանով սահմանված գներով։

Ոսկու գների բարձրացման պատճառներից մեկն էլ այն է, որ որոշ ժլատ մարդիկ առևտրական կարգով ոսկիները ուղարկում են այլ քաղաքներ։ Ուստի հայտարարվեց, որ այդ նպատակով ուղարկված ոսկիները սրանից հետո մյուբաշիրների միջոցով պետք է բռնագրավվեն պետության օգտին։ Այս մասին հայտարարվեց կայսերական երկրում, որպեսզի բոլորը նկատի ունենան այդ որոշումը։

(հատ. I, էջ 242—243)

* * *

Երեք տարի անց, 1227 (1812) թվականին տարեգիրը նորից է անդրադառնում դրամների շրջանառության հարցին և «Դրամի շրջանառության կարգավորումը» վերնագրով հատվածում խոսում է փողերանոցի կտրած արծաթ դրամի մասին. Հատվածը թարգմանվում է կրճատումներով։

ԴՐԱՄԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նախապես տեղի ունեցած խորհրդակցության ընդունած որոշման համաձայն[2] զիլհիջջե ամսի սկզբին արքունական փողերանոցում որոշ քանակով բարձրորակ արծաթից, շրջանառական գնով, սկսեցին կտրել հինգ ղուրուշ «ջիհադիե» անունով դրամներ։ Բացի այդ, «ֆընտըք քառորդ» անունով ոսկին, որը նախապես արժեր հարյուր փարա, գավառներում առնվում ու վաճառվում էր երեք ղուրուշով, այսինքն՝ հարյուր քսան փարայով...

Տարեգիրը նշում է նաև հետևյալ փաստը։ Առևտրականները հաշվի առնելով թուրքական դրամի բարձր գնողական ուժը, փոխանակ ապրանք տանելու Ռուսաստան, նախընտրում էին ոսկի և արծաթ դրամ տանել։ Այսպիսով վաճառականները շահում էին, սակայն այդ ոսկու արտահանումը Ռուսաստան, պակասեցնում էր Թուրքիայի փողի քանակը։ Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով, դրամների արժեքը փոփոխության է ենթարկվում հետևյալ կերպ. «Ռյուրիյեն»՝ հարյուր տաս փարա, «յալդրզ ոսկին»՝ տասը ղուրուշ, «ֆընտըք ոսկին»՝ ինը ղուրուշ։ Արգելվում է առևտուրը եվրոպական դրամներով և ռայալով։ 90 օրվա ընթացքում այդ դրամները իջեցված գներով պետք է փոխանակվեին սուլթանական դրամներով։ Այդ կապակցությամբ խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում։

Տարեգիրը այնուհետև շարունակում է. «Սակայն սարրաֆներն ու առևտրականները [եվրոպական] այդ դրամները, իբրև սպեկուլյատիվ դրամագլուխ անմիջապես թաքցրին. այնպես, որ դրանից վնասվեցին միայն իրենց ձեռքում մի քանի ռայալ և դինար ունեցող աղքատներն ու չքավորները, որոնք ստիպված էին այդ դրամները հատկացնել իրենց օրական ապրուստին։ Ինչ վերաբերում է կառավարական գանձարանին, ապա նա գրեթե օգուտ չունեցավ այդ միջոցառումից։»

(հատ. II, էջ 160)

ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԻ ԷՄԻՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԸ

1234 (1818) թվականի դեպքերից Շանի Զադեն նորից անդրադառնում է դրամի կարգավորման հարցին[3] և այդ կապակցությամբ մեջ է բերում փողերանոցի էմինին տրված փադիշահական հրամանը։ Հրամանը թարգմանվում է կրճատված։

«..Վերջերս կեղծ (կալբ) դրամները շատացել և գրեթե իսկական որակի դրամին հավասար մտել են շրջանառության մեջ։ Շարիաթի կողմից անթույլատրելի համարված այդ կեղծ և աղարտված դրամների շրջանառությունը պատճառ է լինում ընդհանուր առևտրի խանգարման։ Կարգադրվում է Ստամբուլում և շրջակայքում, երեք քաղաքներում[4] և բովանդակ Օսմանյան կայսրության մեջ կեղծ և աղարտված դրամները (փարա, ղուրուշ և այլն) լրիվ կերպով դուրս հանել շրջանառությունից և խստորեն պատժել այդ կարգը խախտող սարրաֆներին, չարաշահողներին և դրանց նմաններին։»

(հատ. III, էջ 37)

ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

1236 (1820) թվականի դեպքերից տարեգիրը կրկին անդրադառնում է շրջանառության մեջ եղած դրամների կարգավորման հարցին։

Նախ հանգամանորեն խոսում է առևտրի, կենցաղի մեջ դրամի ունեցած կարևորության մասին։ Այնուհետև նշում է.

Ժողովրդի տարբեր խավերում երևան եկած ճոխությունն ու շքեղությունը ավելացնում է հատկապես արտասահմանյան ապրանքների պահանջը։ Այդ պատճառով դրամը հոսում է այլ երկրներ և արծաթի գինը սովորականից ավելի է բարձրանում։ Կայսերական դրոշմով կտրված սպիտակ ակչեի արժեքը հետզհետե ավելանալու հետևանքով չարաշահողները այդ դրամը հավաքում են և թաքցնում։ Մյուս կողմից, կտրված հինգ ղուրուշանոցը և մյուս տե-

սակի դրամները ավելի մեծ չափով են պահանջվում գավառների և արտասահմանի վաճառականների կողմից։ Այս հանգամանքը դրամի պակասության պատճառ են դառնում...

Արծաթի գնի տարբերության պատճառով, ներկայումս հատը երեք դիրհեմ ծանրությամբ կտրված ղուրուշի մեջ տասը փարա, ֆընտրք ոսկու քառորդի հազար հատի մեջ ավելի քան երկու հարյուր ղուրուշ տարբերություն է առաջացել, որը արքունական փողերանոցին մեծ վնաս է պատճառել...

Արծաթի չարաշահությունների հետևանքով պետությանը հասնող վնասի առաջն առնելու համար, որոշվեց դրամները կարգավորել հետևյալ կերպով. արծաթի հին որակը (այար) պահպանելու պայմանով կտրել երկու դիրհեմից՝ մեկ ղուրուշանոց, չորս դիրհեմից՝ երկու ղուրուշանոց և այդ հաշվով քառորդ դրամներ։ Ավելի մեծ քանակությամբ կտրել ռումի քառորդ, ֆընտրքի քառորդը բարձրացնել երեք ղուրուշի, Ստամբուլի քառորդը՝ երկու և կես ղուրուշի։ Այս գների և սրանից առաջ ընդունված դրամների տեսակների գների խստիվ պահպանման մասին հատուկ փադիշահական բարձր հրովարտակ (խաթթ-ի հյումայուն) տրվեց...

Վերոհիշյալ կարգավորումից հետո էլ արքունական փողերանոցը որոշակի օգուտ չունեցավ, որովհետև չարաշահությամբ պարապողները և դրամի առևտրով զբաղվողները սկսեցին հին դրամները մի քիչ ավելի բարձր գնով հավաքել, թաքցնել և ավելի բարձր գնով ու դիրհեմով ծախել օտար վաճառականներին[5]։

(հատ. IV, էջ 51)

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆՔԵՐԻ (ՄԱԴԵՆ) ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հանքերի [հանքավայրեր ունեցող] կազաներում ապրող Օմերգանլու քուրդերը անհանգիստ վիճակում լինելով և մշտապես աղքատներին ու այլոց նկատմամբ բռնություններ կատարելով, անկարգության և խռովության պատճառ էին դառնում։ Երբ Նորին վսեմություն արդարադատ փադիշահը տեղեկացավ այդ մասին, ամբողջ Օսմանյան երկրի և հատկապես կայսերական հանքերի կազաների ժողովրդին և բնակիչներին ծանուցեց, որ Նորին վսեմության բարեխնամության շնորհիվ բոլորը պարտավոր են մշտապես հանգիստ ու խաղաղ ապրել, և վերոհիշյալ վատաբարո քուրդերի նման անկարգություններ կատարելու համար համարձակությունը բոլորովին հակառակ է ռայաների հովանավոր փադիշահի կամքին և ցանկություններին։ Վերոհիշյալ քուրդերին ոչ ոք հովանավորություն ցույց չպետք է տա և ամեն պարագային նրանց

այդ շրջաններից հանելով և հեռացնելով, պետք է կայսերական հանքերի կաղաների մաքրման գործին ուշադիր և հոգատար լինի, ինչպես նաև ապահովի ժողովրդի, աղքատների և ռայաների հանգիստ և խաղաղ կյանքը։ Այս բոլորի մասին Փալուի և Էքիլի իշխողներին, Քղիի բեյին, Ջավի սանջակի և Ճաբաքջուրի վոյեվոդաներին, Էրզանիի կառավարիչներին[6] ուղղված բարձր հրամանը վերոհիշյալներին ուղարկվեց ռամազան ամսի կեսին։

(հատ. I, էջ 272)

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՀԱԳՈՒՍՏՆԵՐԸ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՏՐՎԱԾ ՖԵՐՄԱՆԸ[7]

«Մաքրությունը հավատքի մասն է կազմում» [շարիաթական] սկզբունքը վերաբերում է նաև մուսուլմանների հագուստին։ Սակայն անմիտ պճնասիրությունից խուսափելն էլ հավատացյալների բարքի պահանջներից է։

Ներկայումս [պճնասիրությունը] տարածված է շատերի, հատկապես տգետների և անգիտակիցների շրջանում։

Բարեկրթության և ամոթխածության բացակայության պատճառով, մարդիկ իրար նայելով, կանանց նման զարդարանքի միտում են ցուցաբերում... [այդպիսիները] մարդկայնությունն ու արժանապատվությունը միմիայն զարդարանքի և շքեղության մեջ տեսնելով, հագուստն ու տարազը այլանդակում են. հարուստն ու աղքատը ձգտում են հագնվել բազմատեսակ ձևերով, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը աղքատ լինելով, տարվում է հագուստի և իրերի ցուցամոլությամբ՝ հաճախ իրար նախանձելու և իրար հետ թշնամանալու աստիճան։

...Չնայած նախապես հայտարարված արգելքներին և կարգադրություններին [հագուստի և հագնվելու մասին], ներկայումս այդ պճնասիրությունը ավելի մեծ չափերի է հասնում։

Հասարակ մարդիկ թողնում են անգամ իրենց հին տարազները և բազմատեսակ շքեղ ու թանկագին սարքքներ (գլխի փաթթոց) են կապում։ Մի խումբ պճնասերներ մեջքերին արծաթյա յաթաղան և դանակ կապած, սրճարաններում, գինետներում, հանրատներում և այլ զբոսավայրերում աղմուկ, կռիվ և անկարգություններ են առաջացնում, իսկ ոստիկանությունը ի վիճակի չէ այդպիսիներին զսպելու և պատժելու...

Այնուհետև հիշում է հագուստի և տարազի զանազան տարօրինակությունները և այլանդակությունները, որոնք տարածված են հասարակության տարբեր խավերի մեջ։

...Այսպիսի անմիտ և ավելորդ տարազներ, վարք ու բարքեր, Նորին վսեմություն փադիշահի խառնվածքին ու ցանկությանը հակառակ լինելու պատճառով և նման վտանգավոր ու անկարգ բարքերի վերացումը անհրաժեշտ համարելով, դրան առանձին ուշադրություն ընծայվեց և մանրամասն բացատրություններով՝ կայսերական հրամանով, կարգադրվեց, որ այսուհետև ժողովրդից յուրաքանչյուրը հագնի իր կարողությանը և վիճակին համապատասխան հագուստ։ Այդ հիման վրա կափուդան փաշային (ծովակալ), Ստամբուլի կադիին, սեկբանների պետին, բոստանջիների պետին և այլ կառավարիչներին ուղղված բույրուլթիներ (հրամանագիր) ուղարկվեցին...»

(հատ. I, էջ 287—288)

ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ (ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

Շանի Զադեն հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս նաև բնակարանների (տների) կառուցման կանոնների մասին, որոնք թեև ընդհանրապես վերաբերում են Ստամբուլին, բայց բնորոշ են ոչ-մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ունեցած խտրական վերաբերմունքի համար։

..Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին, ավելին արգելված էր։ Ռայաների դասի շենքերի համար ընդամենը 10 արշին հատկացված լինելով, այն հողամասը (արսա), որի վրա կառուցվում էր շենքը, շատ նեղ, շենքերի միջև ընկած տարածությունը նույնպես նեղ էր, իսկ շենքերը ցածր էին։ Չնայած գոյություն ունեցող արգելքին, [ոչ-մուսուլմանները] ստիպված էին դարատափներ (տեռասա), հարկերի միջև քյոշկեր և նման մասեր կառուցել։

Վերոհիշյալ արգելքները հաստատելով և ուժի մեջ պահելով հանդերձ, թույլատրվեց սրանից հետո կառուցվելիք բնակարաններին մեկ-երկու արշին ավելացնել և հրդեհից պաշտպանվելու համար, կարողություն ունեցող բնակարանատերերին թույլատրել, որ բնակարանի չորս կողմում հողամաս (արսա) գնեն և դրանք իրար միացնելով պարտեզի վերածեն, իսկ եթե դա հնարավոր չլինի, այդ դեպքում արսայի վրա ամբողջությամբ բնակարան չպետք է կառուցեն, այլ մի փոքր մասը ազատ պետք է թողնեն։ Չնայած այդ մասին անհրաժեշտ էր հատուկ հրամաններ և պատվերներ տալ, սակայն նկատի առնվեց, որ գնվելիք արսաները էվկաֆին պատկանելու համար, վակըֆը դրան չի համաձայնի և հետո իրար միաց-

ված արսաների (հողերի) տերերի միջև վեճեր կարող են առաջանալ։ Բացի այդ, նկատի առնելով, որ ոչ-մուսուլման ռայաները իրենց [բնակարանների] շրջակայքում թանկարժեք արսաներ գնելու և իրենց բնակարանները ընդարձակելու կարողություն և միջոցներ չունեն, որի հետևանքով ստիպված են բաց տարածություն չթողնել և առաջվա նման ամբողջ արսայի վրա բնակարան կառուցել, բնակարանների ընդարձակման ու լրացուցիչ արսաների հարցը վերացվեց և որոշվեց, որ կարողության տեր թե՛ մուսուլմանները և թե՛ ռայաները, երկու տների միջև եղած ձեղնահարկից (չերդակ) մի արշին ավելացնելով, հրդեհի տարածումը արգելող քարուկիր պատեր շինեն և այդ գործը հեշտությամբ գլուխ բերելու համար ծախքերը վճարեն հավաքաբար։

Դար-ուլ-խելաֆեթում[8] և շրջակայքում կառուցված բնակարանների, խանութների և այլ շինությունների արտաքին մասերը ու քիվերը (սանաք) պետք է տախտակապատ լինեն, բոլորը պետք է իսկական խուրասանիով[9] ծեփվեն. կառուցվելիք տների ու խանութների օջաքները և նրանց դռները շինվեն թրծված աղյուսից։

Կարողության տեր մուսուլմաններին թույլատրվում է տարբեր տեղերում իրենց տների կեսը կառուցել քար ու կրից։ Այդպիսի տներում եղածի նման թրծված աղյուսից պետք է շինել կամար, շրջակայքը պատել քարաշեն պատով, իսկ հատակը շինել տախտակամածով։

Փայտաշեն շենքերի երկարության համար տրված փադիշահական թույլատվությունը վերաբերում է նաև այս կես քարուկիր շինություններին։ Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է վերաբերում, իսկ ռայաներին երբեք չի թույլատրվում. այս պայմանների վերաբերյալ թաքրիրը Նորին վսեմություն փադիշահին ներկայացվեց և այդ մասին կայսերական թույլտվություն շնորհվեց...

Վերոհիշյալ կանոնագրի գործադրությունը հատուկ հրամաններով հանձնարարվում է համապատասխան անձանց և հիմնարկներին։
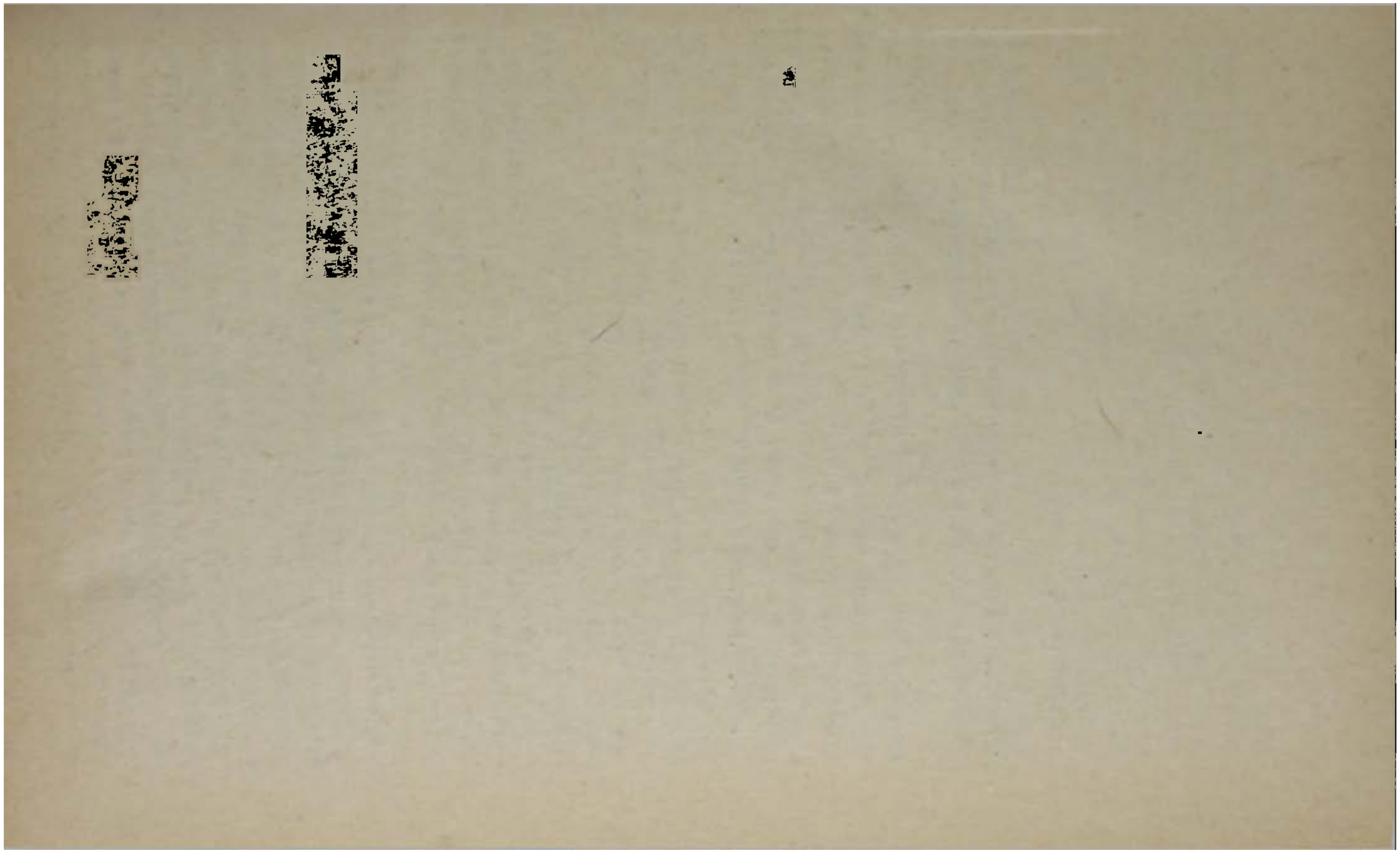
(հատ. II, էջ 405—407)